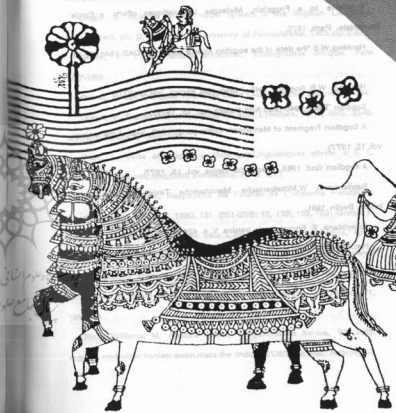

جاذبه‌های گردشگری در مسیر راه ابریشم

دکتر محمدتقی رهنمای

مقدمه

از میان شاخصهای حیاتی و نمادهای تمدنی که در دنیای قدیم برجای مانده، راه ابریشم تنها نمونه‌ای است که مقیاسی فرا قاره‌ای دارد و گستره جغرافیایی آن را مرزهای سیاسی کشورها و یا قلمرو اقتدار قومی تعیین نمی‌کند. اهمیت تاریخی آنچه که از این راه باقیمانده، یک میراث جهانی با ابعاد تاریخ تمدن بشری است. گردشگری فرهنگی، امروزه، اصلترین انگیزه گردشگری در دنیاست و راه ابریشم یکی از مهمترین نمادهای فرهنگی است که می‌تواند به عنوان یک هدف و مقصد گردشگری مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین، در کنار سایر اهمیتهایی که بر راه ابریشم مترتب است، کاربردهای توریستی آن به عنوان یک جاذبه مهم گردشگری دارای اهمیت و جایگاه بلندی است.

۱- موقعیت راه ابریشم در دنیای قدیم

دنیای قدیم به آن بخش از عرصه‌های حیاتی شناخته شده از سه قاره اروپا، آفریقا و آسیا (اوراسیا) گفته می‌شود که تا قبل از عصر اکتشافات جغرافیایی، اصلترین حوزه‌های معیشت و تمدن بشری را در خود جای

داده‌بود. تمدن‌های مهمی که در قلمرو شناخته شده جهان قدیم وجود دارند، بدون ترتیب تاریخی و با اهمیت آنها در قلمرو سه قاره یاد شده عبارتند از:

– تمدن‌های آسیایی شامل حوزه‌های تمدنی چین، هند، توران (آسیای مرکزی)، ایران، بین‌النهرین، اورارتو و مآرب (سپا) در یمن.

– تمدن‌های اروپایی شامل حوزه‌های تمدنی یونان، روم و دیگر تمدن‌های فرعی در جنوب اروپا.

– تمدن‌های آفریقایی شامل تمدن مصر، کوشی، کارتاز، و سایر تمدن‌های واقع در آفریقا. حوزه‌های فعال تمدنی که در مسیر شرقی - غربی این قاره‌ها وجود داشتند، عمدتاً منطبق بودند بر شمال آفریقا، جنوب اروپا و بخش عمده‌ای از آسیا که در فاصله خط استوا تا ۵۰ درجه عرض شمالی واقع شده‌است.

راه‌های ابریشم به مجموعه راه‌های زمینی و دریایی و یا زمستانی و تابستانی گفته می‌شود که حوزه‌های تمدنی واقع در غرب اقیانوس آرام تا شرق اقیانوس اطلس را به هم وصل می‌کردند. این راه‌ها در مسیر خود از قلمروهای سیاسی، قومی، فرهنگی، اجتماعی و دینی بسیار متنوعی می‌گذشتند که کلیت آنها به عنوان یک مجموعه، بخش قابل ملاحظه‌ای از میراث فرهنگی و تمدنی بشریت را در برمی‌گیرد. اهمیت راه ابریشم نیز دقیقاً از همین ویژگی آن ناشی می‌شود و نه فیزیک و یا هندسه پراکنده‌ای که از نمادها و مسیرهای این راه باقی مانده‌است.

اهمیت جاده ابریشم، متناسب با تخصص و رشته پژوهشی هر محقق تعریف می‌شود. متخصصان علم ژنتیک ارزش این راه را در نقل و انتقالات ژنتیکی می‌بینند که از طریق آن جابجا شده‌است. مورخان به فراز و نشیب‌های تاریخی و مورفولوژی قدرتهای سیاسی و

حکومت‌هایی که در مسیر این جاده اتفاق افتاده‌است، توجه دارند. باستان‌شناسان ارزش آن را در مقایسه تطبیقی تمدن‌های واقع در مسیر آن می‌بینند. معماران به نمادهای برجای مانده از کالبد و فیزیک بناها و شهرسازان و معماران به نمادهای برجای مانده از کالبد و فیزیک بناها و پهلای واقع در مسیر آن می‌اندیشند.

متخصصان علوم نظامی به اهمیت استراتژیک این راه‌ها در نقل و انتقال نیرو و لشکرکشی‌ها توجه دارند. جغرافی‌دانان به واحدهای جغرافیایی بسیار متنوعی که از شرق تا غرب در امتداد این راه وجود دارد، فکر می‌کنند. سایر دیدگاه‌های تخصصی متناسب با دانش و رشته خود، ارزش جاده ابریشم را از زاویه دید همان رشته تعریف و تبیین می‌کنند.

در واقع می‌توان گفت راه ابریشم که امروزه در بسیاری از محورها و آن حوزه‌های بیش باقی نمانده، یک شاه‌رگ ارتباطی پیونددهنده تمامی علوم برای درک و لمس تمدن بشری از آغاز تا امروز است. به همین دلیل، برای راه ابریشم نمی‌توان هویت تعریف شده مختص به یک رشته خاص تعیین نمود و تنها از همان دیدگاه به این راه نگاه کرد.

به نظر می‌رسد که در روش‌شناسی مطالعات و تحقیقات مربوط به راه ابریشم، یک نقص اساسی وجود دارد و آن اینکه، روش کنونی برخورد با راه ابریشم فاقد روح جامع‌نگری است. آنچه که درباره این میراث فرهنگی بشریت از طرف ما انجام گرفته، عمدتاً مطالعات مجرد بوده و ارتباط و همپوندی میان اجزای آن کامل نیست.

جاده ابریشم را تنها به صورت خطوطی کج و راست بر روی یک نقشه کوچک مقیاس، در فاصله بین چین و مدیترانه می‌شناسیم که مرزهای سیاسی کشورهای واقع بر سر راه خود را شکافته و پیش رفته‌است.

داده‌بود. تمدن‌های مهمی که در قلمرو شناخته شده جهان قدیم وجود دارند، بدون ترتیب تاریخی و با اهمیت آنها در قلمرو سه قاره یاد شده عبارتند از:

– تمدن‌های آسیایی شامل حوزه‌های تمدنی چین، هند، توران (آسیای مرکزی)، ایران، بین‌النهرین، اورارتو و مآرب (سپا) در یمن.

– تمدن‌های اروپایی شامل حوزه‌های تمدنی یونان، روم و دیگر تمدن‌های فرعی در جنوب اروپا.

– تمدن‌های آفریقایی شامل تمدن مصر، کوشی، کارتاز، و سایر تمدن‌های واقع در آفریقا. حوزه‌های فعال تمدنی که در مسیر شرقی - غربی این قاره‌ها وجود داشتند، عمدتاً منطبق بودند بر شمال آفریقا، جنوب اروپا و بخش عمده‌ای از آسیا که در فاصله خط استوا تا ۵۰ درجه عرض شمالی واقع شده‌است.

راه‌های ابریشم به مجموعه راه‌های زمینی و دریایی و یا زمستانی و تابستانی گفته می‌شود که حوزه‌های تمدنی واقع در غرب اقیانوس آرام تا شرق اقیانوس اطلس را به هم وصل می‌کردند. این راه‌ها در مسیر خود از قلمروهای سیاسی، قومی، فرهنگی، اجتماعی و دینی بسیار متنوعی می‌گذشتند که کلیت آنها به عنوان یک مجموعه، بخش قابل ملاحظه‌ای از میراث فرهنگی و تمدنی بشریت را در برمی‌گیرد. اهمیت راه ابریشم نیز دقیقاً از همین ویژگی آن ناشی می‌شود و نه فیزیک و یا هندسه پراکنده‌ای که از نمادها و مسیرهای این راه باقی مانده‌است.

اهمیت جاده ابریشم، متناسب با تخصص و رشته پژوهشی هر محقق تعریف می‌شود. متخصصان علم ژنتیک ارزش این راه را در نقل و انتقالات ژنتیکی می‌بینند که از طریق آن جابجا شده‌است. مورخان به فراز و نشیب‌های تاریخی و مورفولوژی قدرتهای سیاسی و

به عبارت دیگر، شناختی که در نتیجه این مجردنگری از جاده ابریشم در اذهان نقش بسته، فاقد تجسم فضایی و مکانی و فیزیکی و تاریخی است. این شناخت، یک شناخت علمی نیست، بلکه یک آشنایی سطحی با پوسته راه ابریشم است که برای شناخت محتوای آن، پژوهشهای زیادی لازم است.

اگر این واقعیت را بپذیریم که راه ابریشم، پیونددهنده بدنه‌های اصلی تمدنهای قدیمی در سه قاره آفریقا و اوراسیا بوده، آنگاه موقعبیت و اهمیت تاریخی آن به عنوان یک جاذبه گردشگری نیز در کنار سایر منزلتهای آن گویاتر می‌شود.

۲- جاذبه‌های گردشگری در مسیر راه ابریشم

راه ابریشم از قلمروهای طبیعی، فرهنگی و معیشتی بسیار متنوعی می‌گذرد. به همین دلیل از نظر یک مصرف‌کننده جاذبه‌های سیاحتی دارای ارزش فراوانی است. هر چند که هر یک از این جاذبه‌ها در نوع خود دارای ویژگیهایی هستند که قابل بحث است، لیکن به طور خلاصه می‌توان جاذبه‌های واقع بر سر راه ابریشم را به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:

۲-۱. جاذبه‌های طبیعی

مجموعه‌ای از پدیده‌های طبیعی بر سر راه ابریشم وجود دارند که از دید ساکنان بومی آن منطقه به برخی از آنها بهای چندانی داده نمی‌شود، و تنها از دید افراد غیر بومی می‌توانند مورد توجه قرار گیرند. مهمترین این جاذبه‌های طبیعی عبارتند از:

- **بیابانها و کویرهای واقع در مسیر راه ابریشم**

این چشم‌اندازهای طبیعی در نوع خود از مهمترین پدیده‌های طبیعی

در جهان به شمار می‌روند. هر یک از این بیابانها از نظر اقلیم، طبیعت جغرافیایی، پوشش گیاهی و حیات وحش دارای ویژگیهای خاصی است. مهمترین بیابانها و کویرهای واقع در مسیر راه ابریشم عبارتند از:

- **دشت لوت**

- **قراوم**

- **قرول قوم**

- **تکله مکان**

این بیابانها از جمله مناطقی هستند که با ویژگیهای خاص طبیعی و اقلیمی مورد استفاده کاروانهای راه ابریشم قرار می‌گرفتند. در برخی از این بیابانها و کویرها، هنوز نشانه‌های چشمگیری از آثار گذشته باقی مانده است.

کوهستانها و سرزمینهای مرتفع

مهمترین چشم‌اندازهای کوهستانی واقع در مسیر راه ابریشم، عبارتند از هیمالیا، فلات تبت، هندوکش، البرز، زاگرس، آزارات، و فلات ارمنستان. اهمیت این کوهستانها از نظر یک جاذبه گردشگری در طبیعت متنوع، پوشش جنگلی و ارزش معیشتی است که برای ساکنان اطراف خود داشته و دارد.

- **دریاچه‌ها و محیطهای آبی بسته و باز**

از دریاچه‌هایی که دارای ارزش گردشگری هستند، می‌توان از

دریاچه وان، ارومیه، هامون هیلند، ایسبک گول در کوه‌های تیان‌شان، باغ رش در جنوب غرب تورفان و دریاچه‌های کوچک دیگر نام برد. در همین حال، می‌توان از رودخانه‌های زیادی نام برد که علاوه بر ارزش آبدهی و آبیاری، اهمیت تاریخی، فرهنگی و سیاسی زیادی در منطقه دارند. مهم‌ترین این رودها عبارتند از هوانگ‌هو، یانگ‌تسه‌کیانگ، گنگ، سند، سیحون، جیحون، دجله و فرات. رنده‌دهنده باغها و تالابها

تمدنهای قدیمی در سه قاره آفریقا و اوراسیا بوده، آنگاه به سمت شرق گسترش یافته و به آسیای شرقی رسیدند. **۲-۲. جاذبه‌های تاریخی و یادمانی** گردشگری نیز از جمله فعالیت‌های مهم در این جاذبه‌ها طیف وسیعی از آثار و بناهای تاریخی و یادمانی را در برمی‌گیرند که در مسیر راه ابریشم قرار دارند. مهم‌ترین این جاذبه‌ها عبارتند از: **۱- سکونتگاه‌های باستانی** سکونتگاه‌های باستانی

نمونه‌های بسیار متنوع و فراوانی از بقایای مراکز شهری و سکوتی در مسیر راه ابریشم وجود دارد. این شهرها و سکونتگاهها که از مظاهر تمدنی حوزه‌های مربوط به خود هستند، امروزه از جمله میراثیهای بسیار با ارزش تاریخی و فرهنگی کشورهای خود به شمار می‌روند. بقایای شهر باستانی افراسیاب در سمرقند و هگمتانه در همدان دو نمونه از آثار با ارزش برجای مانده در مسیر راه ابریشم است. سکونتگاهها و شهرهای باستانی متعلق به تمدنهای آسیای مرکزی و جلگه سند^(۱)، مراکز شهری جاذبه‌های طبیعی دارند از:

۱. رک به: تاریخ تمدنهای آسیای مرکزی، ترجمه صادق ملکه شهیرزادی، تهران، یونسکو، ۱۳۷۲.

و فلات ایران^(۱)، شهرهای تاریخی و قدیمی افغانستان^(۲) و برخی نمونه‌های مؤثری از ایران در باره شهرهای دامغان^(۳)، ناین^(۴) و بزم^(۵) در کنار بسیاری از شهرهای دیگر که دارای ارزش تاریخی و یادمانی هستند، آنها نمونه‌های معدودی از آثار و یادمانهای با ارزش در مسیر راه‌های ابریشم به شمار می‌روند، به علاوه به نواحی مختلف آسیای غربی و شرقی

در حوضه‌های مختلف آسیای غربی و شرقی نیز آثار و یادمانی متعددی وجود دارد. **۱- تأسیسات و تجهیزات اقامتی و پذیرایی (کاروانسراها)** در مواقع این جاذبه‌ها، مجموعه‌ای از کاروانسراها، آب‌انبارها و بناهای وابسته به نیازهای کاروانیان را در برمی‌گیرد که مستقیم و غیرمستقیم در خدمت کاروانهای مربوطه به راه ابریشم بوده‌اند. امروزه باقیمانده بناهای مربوط به این کاروانسراها و آب‌انبارها در مسیر راه ابریشم برجای مانده‌اند که برخی از آنها دارای ارزش معماری و هنری بسیار بالایی هستند. تعدادی از این کاروانسراها در دست تعمیر و بازسازی قرار دارند و می‌توانند در صورت آغاز فعالیت گردشگری در مسیر راه ابریشم مورد استفاده قرار گیرند.

۲- بناها و شهر دامغان، مؤسسه علمی و فرهنگی فضا، تهران، ۱۳۶۸. ۳- حسین سلطان‌زاده، ناین شهر هزاره‌های تاریخی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱. ۴- محمد مهدی محلاتی، جغرافیای شهر بزم، ۱۳۶۷.

۱. رک به: یوسف مجدزاده، آغاز شهرنشینی در ایران، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸. ۲. اروین گروتس باغ، جغرافیای شهری در افغانستان، ترجمه حسن محبیان، مشهد، انتشارات قدس رضوی، ۱۳۶۸. ۳. حسین سلطان‌زاده، ناین شهر هزاره‌های تاریخی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱. ۴. محمد مهدی محلاتی، جغرافیای شهر بزم، ۱۳۶۷. ۵. حسین سلطان‌زاده، ناین شهر هزاره‌های تاریخی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱.

بناهای یادمانهای تاریخی

علاوه بر کانوهای شهری که در مسیر راههای ابریشم قرار دارند، تعداد زیادی از بناهای تاریخی که دارای ارزش ویژه‌ای هستند، در این مسیر وجود دارند. بناهایی مانند دیوار اسکندر در شمال شرق مازندران، دیوار چین و سایر آثار حفاظتی مربوط به شهرها و سیزدهمین از جمله یادمانهای تاریخی با ارزش در مناطق مختلف به شمار می‌آیند.

قناها و آب‌انبارها

در مناطق خشک، که بخش قابل ملاحظه‌ای از مسیر راههای ابریشم از این مناطق می‌گذشته، مهمترین شیوه بهره‌برداری از منابع آبهای زیرزمینی قنات بود. در همین حال، جمع‌آوری آب باران در آب‌انبارها و ذخیره کردن آن برای مصرف، از جمله شیوه‌های رایج برای تأمین آب مسافران بود. مجموعه قناها و آب‌انبارهای موجود در مسیر راه ابریشم را می‌توان از نمونه‌های بسیار با ارزش تاریخی و معیشتی مردمی به حساب آورد که برای ادامه فعالیت دادوستد میان شرق و غرب دنیای قدیم در تلاش بودند.

پلها و راههای ارتباطی

شرایط اقلیمی و توپوگرافیکی مناطقی که راههای ابریشم از آن می‌گذشتند، بسیار متنوع و متفاوت است. شبکه وسیعی از رودخانه‌های بزرگ و کوچک در این مسیر وجود دارند که کاروانها باید از آنها می‌گذشتند. عبور کاروانها از رودخانه‌ها در فصول مختلف تابع جریان آب و مقدار آن بود. بر روی رودخانه‌های دائم و پُرآب، پلها بیست‌شده علاوه بر کاربردهای محلی و منطقه‌ای، مورد استفاده کاروانهای راه

ابریشم نیز قرار می‌گرفتند. این پلها که تعداد زیادی از آنها هنوز در سرتاسر مسیر راه ابریشم باقی مانده، از بسیاری جهات برای جهانگردان دارای اهمیت و ارزش هستند. این پلها در طول مسیر راه ابریشم در قلعها و دژها،

در میان آثار و بناهای تاریخی که در مسیر راه ابریشم وجود داشته، قلعها و دژهای موجود، از اهمیت خاصی برخوردار بوده‌اند. در مواقع نجات سیاسی، حکومتها برای بقا و استعمار جزایر مبادله کالا، کوشش می‌کردند که امنیت لازم را برای کاروانیان فراهم آورند. به همین دلیل، متناسب با اقتدار حکومتها، دژها و قلعهای، علاوه بر دژهای موجود در شهرها، در فواصل بین‌راهی برای حفاظت و امنیت این راهها احداث می‌شد. برخی از این دژها، دارای موقعیت نظامی و استراتژیکی خاصی بودند که دقیقاً بر گذرگاههای حساس اشراف داشتند^(۱). دیده‌بانیهای این دژها، به صورت برجهای سنگی در مسیر راههای ابریشم هنوز برجای مانده که از نظر گردشگران، در صورت دارا بودن شرایط دسترسی، جذابیت زیادی را داراست.

جاذبه‌های فرهنگی و اعتقادی

مسیر راه ابریشم در مقاطع طبیعی خود، یا خاستگاه یک پویش دینی نوآگرای بوده، و یا اینکه ادیان بزرگ الهی به دلیل زمینه‌های فرهنگی موجود در قلمرو این راه مقبولیت زیادی پیدا کرده‌اند. از این رو در

۱. برای اطلاعات بیشتر در این باره، علی‌نظامی، جاده ابریشم، ترجمه ملک ناصر تریان تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۲.

مسیرهای راههای ابریشم مجموعه کاملی از بناهای دینی، مذهبی و زیارتی ادیان مختلف وجود دارند که برخی از آنها در نوع خود از شاخصهای معماری و هنری به شمار می‌روند. بناهایی مانند تاج محل، مسجد سلطانی، معابد بودایی در چین و تبت، کلیساها و بنیایری از بناها و آثار فرهنگی و دینی. جاذبه‌های فرهنگی و اعتقادی موجود پراکنده در مسیر راه ابریشم را که به ادیان مختلف تعلق دارند، می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: ۱. بناهای دینی و معابد، ۲. بناهای تاریخی و فرهنگی. الف - مساجد، معابد، کلیساها، آتشکده‌ها و سایر مراکز تجمع دینی و مذهبی که برای ادای فریض دینی پیروان ادیان مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفتند و می‌گیرند. ۱. مساجد: مساجد تاریخی و مذهبی در مسیر راه ابریشم - زیارتگاهها و اماکن متبرکه که تعداد زیادی از آنها در مسیر راه ابریشم وجود دارد، و مورد استفاده پیروان ادیان مختلف قرار می‌گیرد. برخی از این اماکن از طرف پیروان ادیان دیگر نیز محترم شمرده می‌شوند. ۲. معابد: معابد بودایی، هندو، و غیره در مسیر راه ابریشم تردیدی نیست که یادمانهای بارز و فراوانی در مسیر راه ابریشم وجود دارند که امروزه از نظر مصارف توریستی حایز اهمیت و کاربرد وسیع هستند. لیکن برای استفاده از این آثار که بتوانند مضمین می‌یوندیهای فرهنگی و تاریخی ملل مختلف ساکن در مسیر آن راه شد، شرایط لازم فراهم نیست. ۳. بناهای تاریخی و فرهنگی: بناهای تاریخی و فرهنگی واقع در مسیر راه ابریشم، طی روند تحولات سیاسی که به‌خود دیده‌اند، هنوز از ثبات و آرامش کافی برای ارائه یک فرصت آرام و به دور از تنش برخوردار نیستند. برخی دیگر از کشورها به دلیل درگیریهای نظامی و خصوصتهای تاریخی، موانع زیادی برای بدو شد اتباع یکدیگر ایجاد می‌نمایند. به همین ترتیب، در بسیاری از

مسیرها امکانات و تجهیزات اقامتی و دسترسی مناسب وجود ندارد. از این رو در مقایسه عرضه و تقاضای جهانگردی در مسیر راه ابریشم، مشکلات عملی فراوانی وجود دارد که بر طرف کردن آنها نیازمند یک برنامه و بسیج فرهنگی با مقیاس فراقاره‌ای، یعنی مقیاس خود جاده ابریشم است. نبود نقشه‌های بزرگ مقیاس و اطلاع رساننده از مسیرها، عدم شناسایی کامل پدمانها و آثار برجای مانده از راه ابریشم، فقدان تشکیلات سازمان‌یافته سفر (آژانس‌ها و...) باعث شده که امکانات عرضه، تنها در حالی بالقوه مطرح باشند. از طرف دیگر، برای تحریک ککش تقاضا به صورت عملی تاکنون اقدامات مفید و مؤثری به عمل نیامده‌است. از این رو میان موجودیت جاذبه‌های گردشگری در مسیر راه ابریشم و تحقق شکل اجرایی آن، فاصله زیادی وجود دارد. برای رسیدن به اهداف مرحله‌ای تبادل و تعاملهای فرهنگی میان حوزه‌های فرهنگی و کشورهای مختلفی که در این مسیر قرار دارند، دو اقدام اساسی را می‌توان پیشنهاد کرد: نخست: تهیه یک اطلس اطلاعات پایه‌ای از وضعیت موجود راههای ابریشم (۱) دوم: امضای تفاهم‌نامه ویژه به منظور برقراری تسهیلات مسافرت برای ساکنان کشورهای مختلف که در مسیر راه ابریشم قرار گرفتند.

۱. پیشنهاد تهیه این اطلس سالها پیش با شرح خدمات کامل آن به مؤسسه تحقیقات مطالعات فرهنگی داده‌شده که تاکنون بدون جواب مانده‌است.